१६

कर्णस्य परितापः

प्रस्तावना

नाट्यकारपरिचयः - महाकविः भासः संस्कृतदृश्यकाव्यरचनासु प्राचीनतमानाम् अन्यतमः। तस्य नाटकानि संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानि। वस्तुतः संस्कृतसाहित्यजगति नाटकस्य कृते एव भासः अत्यन्तं प्रसिद्धः। तेन त्रयोदश नाटकानि विरचितानि। तानि हि - १.प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, २.अविमारकम्, ३.स्वप्नवासवदत्तम्, ४.प्रतिमानाटकम्, ५.मध्यमव्यायोगः, ६.पञ्चरात्रः, ७.अभिषेकः, ८.दूतवाक्यम् ९.दूतघटोत्कचम्, १०.कर्णभारम्, ११. ऊरुभङ्गम् १२.बालचरितम् १३.चारुदत्तम् चेति। संस्कृतवाङ्मये कविभिः कालस्य देशस्य च अनुल्लेखात् सर्वेषामिव भासस्य कालविषये देशविषये च अपि विदुषां वैमत्यं विद्यते। तथापि भासस्य कालः क्रिस्तपूर्वाब्दचतुर्थशताब्दीतः क्रिस्तपूर्वाब्दचतुर्थशताब्द्यभ्यन्तरे स्वीकर्तुं शक्यते। भासस्य नाटकानां मातृताः केरलदेशे प्राप्ताः इति कारणात् केचन भासं दक्षिणभारतीयं मन्यन्ते। भासकृतिषु उत्तरभारतस्य स्थानानाम् अधिकतया वर्णनात् केचन च भासम् उत्तरभारतीयं मन्यन्ते। परन्तु इदानीमपि भासस्य देशः दृढतया न निर्णीतः।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- संस्कृतनाटके प्रयुक्तान् पारिभाषिकशब्दान् ज्ञास्यति।
- कर्णभारमिति नाटकस्य पात्राणि परिचिनुयात्।
- चिराचरितं नाटकस्य मङ्गलं जानीयात्।
- कर्णस्य कदा अर्जुनं प्रति प्रस्थितः इति ज्ञास्यति।
- केषाञ्चित् कठिनशब्दानाम् अमरकोषं ज्ञातुं शक्ष्यति।
- केषाञ्चित् विशिष्टानां धातूनां रूपस्य प्रकृति-प्रत्ययान् ज्ञास्यति।

१६.१) नाटकपरिचितिः

१६.१.१) नाटके प्रयुक्तानां पारिभाषिकशब्दानां परिचयः

नान्दी -

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥
माङ्गल्यशङ्खचक्राब्जकोककैरवशंसिनी।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत॥

अर्थः - यत्र देवद्विजनृपादीनाम् आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिः भवति सा नान्दी इति अभिधीयते। द्वादशभिः अष्टाभिः वा पदैः शङ्ख-चक्र-पद्मादि-मङ्गलवाचकशब्दैः नान्दी भवति। नान्दी नाटकात् प्राग् उच्चार्यते।

आमुखम् -

नटो विदुषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा॥

अर्थः - यत्र नटः विदूषकः अन्यः वा कश्चित् अभिनेता सूत्रधारेण सह नाटकीयकथाविषये वार्तालापं कुरुते तदा तत् आमुखम् इति उच्यते। तत् च प्रस्तावना इति नाम्ना अपि कथ्यते।

सूत्रधारः -

आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुना।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इवोदितः॥
नाट्यस्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः॥

अर्थः - यः रङ्गप्रसाधनेषु प्रौढः नायकस्य कवेर्वा गुणान् वर्णयति स सूत्रधारः इति अभिधीयते। नाटकस्य उपकरणादीनि सूत्रम् इत्युच्यते, तत् सूत्रम् यः धारयति स सूत्रधार इति बुधैः कथ्यते।

नेपथ्यम् - 'कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते।' कुशीलवाः यत्र अन्तराले तिष्ठन्ति, तत् नेपथ्यम् उच्यते।

स्वगतम् - 'अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्।' यत् सर्वैः श्रवणयोग्यं नास्ति, तत् स्वगतम् इत्युच्यते।

प्रकाशम् - 'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्।' यत् सर्वैः श्रवणयोग्यम् तत् प्रकाशम् इत्युच्यते।

१६.१.२) कर्णभारम् इति नाटकस्य पात्राणां परिचयः

कर्णभारम् इति नाटकस्य वृत्तं महाभारतम् उपजीव्य विरचितम्। महाभारतस्य शान्तिपर्वणि सभापर्वणि अयं प्रसङ्गः। कर्णः इन्द्राय कवचकुण्डले प्रददाति। तेन च इन्द्रात् मायाविशक्तिं प्राप्नोति। तत्र एवं वृत्तजातं वर्णितम्। महाभारतम् उपजीव्य विरचितत्वात् महाभारतस्य एव कानिचन पात्राणि अत्र स्वीकृतानि।

- कर्णः - सूर्यपुत्रः कर्णः अङ्गेश्वरस्य कौरवसेनापतिः।
- शल्यः - शल्यराजः कर्णस्य सारथिः।
- भटः- सूचकः।
- शक्रः - ब्राह्मणरूपधारी इन्द्रः।
- देवदूतः - इन्द्रस्य सन्देशवाहकः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. महाकविः भासः किमर्थं प्रसिद्धः?

२. किं काव्यम् आश्रित्य इदं नाटकं रचितम्?

३. नेपथ्यं नाम किम्?

४. कर्णस्य सारथेः किम् नाम आसीत्?

५. नाटके अस्मिन् कति पात्राणि सन्ति?

१६.२) नाटकस्य मूलपाठम् साम्प्रतम् अवगच्छाम

प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः —

नरमृगपतिवर्ष्मालोकनभ्रान्तनारी-
नरदनुजसुपर्वव्रातपातालस्लोकः।
करजकुलिशपालीभिन्नदैत्येन्द्रवक्षाः
सुररिपुबलहन्ता श्रीधरोऽस्तु श्रिये वः॥१॥

व्याख्या

श्लोकान्वयः - नरमृगपतिवर्ष्मालोकन-भ्रान्त-नारी-नर-दनुज-सुपर्व-व्रात-पाताल-लोकः करज-कुलिश-पालीभिन्नदैत्येन्द्रवक्षाः सुररिपुबलहन्ता श्रीधरः वः श्रिये अस्तु॥१॥

व्याख्या - नरमृगपतिवर्ष्मालोकनभ्रान्तनारीनरदनुजसुपर्वव्रातपातालललोकः - मृगाणां पतिः मृगपतिः सिंहः। नरः मनुष्यः। नर एव मृगपतिः नरमृगपतिः नृसिंहः, नृसिंहावतारः इति यावत्। तस्य च यद् वर्ष्म विग्रहः शरीरं तस्य आलोकनेन दर्शनेन भ्रान्ताः चकिताः नारीणां मानवस्त्रीणाम्, नराणां मानवानाम्, दनुजानां दानवानां सुपर्वणां देवानां व्राताः समूहाः पातालललोकाश्च येन सः। करजकुलिशपालिभिन्नदैत्येन्द्रवक्षाः - करे जातः करजः नखः, स एव कुलिशः वज्रः, तस्य पाल्या अग्रभागेन, भिन्नं विदीर्णम्, दैत्येन्द्रस्य हिरण्यकशिपोः, वक्षः उरःस्थलं येन सः। सुररिपुबलहन्ता - सुररिपूणां दैत्यानां रक्षसाम्, बलं सैन्यम् हन्ति इति दानवसैन्यविनाशकः। श्रीधरः भगवान् नृसिंहः, वः युष्माकं नाटकदर्शकानां श्रोतृणां च श्रिये कल्याणाय अस्तु भवतु। मालिनीवृत्तम् ॥१॥

सरलार्थः - नान्दीपाठात् अनन्तरं सूत्रधारः मञ्चं प्रविश्य श्लोकम् इमं कथयति। अस्मिन् श्लोके सूत्रधारः भगवतः नृसिंहस्य स्तुतिं कुर्वन् सर्वेषां मङ्गलविधानाय प्रार्थयति। स कथयति यत् - यं नरसिंहम् अवलोक्य नराः नार्यः राक्षसाः देवाः पातालाधिवासिनः च चकिताः जाताः, यः च वज्रसदृशानां नखानाम् अग्रभागेन हिरण्यकशिपोः वक्षःस्थलं विदीर्णवान्, दानवसैन्यानां विनाशकः स श्रीधरः अस्माकं मङ्गलं विदधातु इति प्रार्थना।

व्याकरणविमर्शः -

- दनुजः - असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः इत्यमरः।
- सुपर्वा - अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः। सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः॥ इत्यमरः।
- रिपुः -रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः।

१६.३) मूलपाठम् अवगच्छाम

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। (परिक्रम्य, कर्णं दत्त्वा।) अये किं न खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते। अङ्ग! पश्यामि।

(नेपथ्ये)

भो भो! निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजायाङ्गेश्वराय।

सूत्रधारः — भवतु। विज्ञातम्।

संग्रामे तुमुले जाते कर्णाय कलिताञ्जलिः।
निवेदयति सम्भ्रान्तो भृत्यो दुर्योधनाज्ञया॥२॥

(निष्क्रान्तः)

व्याख्या

व्याख्या - एवम् आर्यमिश्रान् - आर्याः कुलशीलादिगुणयुक्ताः सभ्याः, ते च मिश्राः पूज्याः, तान्। विज्ञापयामि निवेदयामि।

श्लोकान्वयः - संग्रामे तुमुले जाते सम्भ्रान्तः भृत्यः दुर्योधनाज्ञया कलिताञ्जलिः सन् कर्णाय निवेदयति॥२॥

व्याख्या - संग्रामे युद्धे, तुमुले घोरे महाभयङ्करे, जाते सम्पन्ने, सम्भ्रान्तः व्याकुलचित्तः, भृत्यः सेवकः, दुर्योधनाज्ञया दुर्योधनस्य आज्ञया आदेशेन, कलिताञ्जलिः - कलितः विहितः सम्पुटितः, अञ्जलिः करसम्पुटः, येन सः। कर्णाय अङ्गराजाय, निवेदयति विज्ञापयति। भयङ्करः संग्रामो भवति इत्यर्थः। अनुष्टुप् छन्दः॥२॥

सरलार्थः - श्लोककथनात् अनन्तरं सूत्रधारः सभ्यान् पूज्यान् च दर्शकान् किञ्चित् निवेदयितुम् इच्छति। तदा कश्चित् शब्दः तेन श्रुतः। तत्र केनचित् उच्यते यत् अङ्गाधिपतिम् कर्णं निवेदयतु इति।

तत् श्रुत्वा सूत्रधारः कथयति- अस्तु, इदानीं मया अवगतम् इति। किं तेन अवगतम् इति चेत् उच्यते श्लोकेन- दुर्योधनस्य आज्ञया व्याकुलचित्तः सेवकः हस्तौ सम्पुटीकृत्य महाभयङ्करयुद्धविषये कर्णं सूचयति इति। एतद् उक्त्वा सूत्रधारः मञ्चात् निष्क्रामति।

व्याकरणविमर्शः -

- परिक्रम्य – परि-√क्रम + क्त्वा (ल्यप्) -प्रत्यये। (क्रमु पादविक्षेपे)
- निवेद्यताम् - नि-√विद्+ भावे (य) + लोटि प्रथमपुरुषैकवचने। (विद ज्ञाने)
- विज्ञातम् - वि√ज्ञा+कर्मणि क्तप्रत्यये। (ज्ञा अवबोधने)
- निवेदयति - नि√विद् + णिच् + प्रथमपुरुषैकवचने। (विद ज्ञाने)
- भृत्यः - भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-२

६. सूत्रधारः मङ्गलश्लोकेन कस्मै नमस्करोति?

७. के आर्याः।

८. भृत्यः कदा किं कर्णाय निवेदयति।

१६.४) मूलपाठम् अवगच्छाम

[प्रस्तावना]

(ततः प्रविशति भटः।)

भटः— भो भो! निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजाङ्गेश्वराय युद्धकाल उपस्थित इति।

करितुरगरथस्थैः पार्थकेतोः पुरस्तात्
मुदितनृपतिसिंहैः सिंहनादः कृतोऽद्य।
त्वरितमरिनिनादैर्दुस्सहालोकवीरः
समरमधिगतार्थः प्रस्थितो नागकेतुः॥३॥

व्याख्या

श्लोकान्वयः - पार्थकेतोः पुरस्तात् करितुरगरथस्थैः मुदितनृपतिसिंहैः अद्य सिंहनादः कृतः अतः अरिनिनादैः दुःसहालोकवीरः अधिगतार्थः नागकेतुः त्वरितं समरं प्रस्थितः॥३॥

व्याख्या - करीति- पार्थकेतोः पृथायाः पुत्रः पार्थः अर्जुनः, तस्य केतुः ध्वजः, तस्य अर्जुनध्वजस्य। पुरस्तात् अग्रे, करितुरगरथस्थैः - करयः हस्तिनः तुरगः अश्वाः रथाश्च तेषु तिष्ठन्ति इति तथाभूताः, तैः। मुदितनृपतिसिंहैः - मुदिताः हर्षयुक्ताः ये नुपतिसिंहाः राजशार्दूलाः, तैः। अद्य सिंहनादः सिंहशब्दः इव गर्जनम् इत्यर्थः कृतः। अतः अरिनिनादैः शत्रुगर्जनशब्दैः, दुःसहालोकवीरः- दुःसहः सोढुम् अशक्यः, आलोकः तेजोविशेषः, यस्य वीरस्य सः, असहनशीलपराक्रमः। अधिगतार्थः अधिगतः परिज्ञातः अर्थः प्रयोजनमं येन सः, विज्ञातार्थः। नागकेतुः नागः हस्ती, केतौ ध्वजे, यस्य सः हस्तिचिह्नध्वजः दुर्योधनः इत्यर्थः। त्वरितं वेगेन, समरम् युद्धस्थानम्, प्रस्थितः प्रस्थानं कृतवान्। मालिनीवृत्तम्॥३॥

सरलार्थः - सूत्रधारस्य गमनात् अनन्तरं मञ्चम् प्रविशति भटः। प्रविश्य स कथयति यत् युद्धकालः समुपस्थितः इति वार्तां महाराजाय कर्णाय ज्ञापयतु इति। ततः भटः कथयति यत् युद्धे दुर्योधनः अर्जुनम् उद्दिश्य प्रयाणं कृतवान्। किमर्थं प्रयाणं कृतवान् इति चेत् - अर्जुनरथस्य समीपे स्थिताः राजानः हर्षयुक्ताः सन्तः युद्धार्थं महागर्जनं कुर्वन्ति इति शत्रुगर्जनशब्दम् आकर्ण्य तद्गर्जनं सोढुं असमर्थः दुर्योधनः युद्धाय प्रस्थानं कृतवान् इति।

व्याकरणविमर्शः -

- उपस्थितः - उप-√स्था + कर्तरि क्तप्रत्यये। (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)
- प्रस्थितः - प्र-√स्था+ कर्तरि क्तप्रत्यये। (ष्ठा गतिनिवृत्तौ)
- करी - मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी इत्यमरः।
- तुरगः - घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः इत्यमरः।
- सिंहः - सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः इत्यमरः।

१६.५) मूलपाठम् अवगच्छाम

(परिक्रम्य विलोक्य) अये अङ्गमहाराजः समरपरिच्छदपरिवृतः शल्यराजेन सह स्वभवनान्निष्क्रम्येत एवाभिवर्तते। भोः किं नु खलु युद्धोत्सवप्रमुखस्य दृष्टपराक्रमस्याभूतपूर्वो हृदयपरितापः।

एष हि —

अत्युग्रदीप्तिविशदः समरेऽग्रगण्यः
शौर्ये च सम्प्रति सशोकमुपैति धीमान्।
प्राप्ते निदाघसमये घनराशिरुद्धः
सूर्यः स्वभावरुचिमानिव भाति कर्णः॥४॥

यावदपसर्पामि।

(निष्क्रान्तः)

व्याख्या

व्याख्या - अये हे अङ्गमहाराजः अङ्गेश्वराधिपतिः कर्णः, समरपरिच्छदपरिवृतः - समरस्य युद्धस्य, परिच्छदेन वस्त्रेण, परिवृतः शोभितः, युद्धवेशधारी इत्यर्थः। शल्यराजेन सह स्वभवनात् निजगृहात्, निष्क्रम्य निर्गमनं कृत्वा, इतः एव अभिवर्तते अत्रैव आगच्छति इत्यर्थः। भोः किं न खलु युद्धोत्सवप्रमुखस्य युद्धः एव उत्सवः युद्धोत्सवः, तस्य प्रमुखः सम्मुखे स्थितः सेनापतिः, तस्य। दृष्टपराक्रमस्य दृष्टः ज्ञातः पराक्रमः वीरता यस्य, तस्य। अभूतपूर्वः न पूर्वं भूतः जातः इति अभूतपूर्वः नूतनः, हृदयपरितापः हृदयस्य मनसः परितापः सन्तापः।

श्लोकान्वयः - अत्युग्रदीप्तिविशदः समरे शौर्ये च अग्रगण्यः धीमान् सम्प्रति सशोकम् उपैति। निदाघसमये प्राप्ते घनराशिरुद्धः स्वभावरुचिमान् सूर्यः इव अयम् कर्णः भाति॥४॥

व्याख्या - अत्युग्रेति- अत्युग्रदीप्तिविशदः अत्युग्रा महोत्कटा च असौ दीप्तिः कान्तिः, अत्युग्रदीप्तिः, तया विशदः प्रद्योतितः। समरे युद्धे, शौर्ये पराक्रमे, च अग्रगण्यः अग्रेसरः, धीमान् बुद्धिमान्, सम्प्रति युद्धकाले सशोकं शोकसहितम् उपैति आगच्छति। निदाघसमये ग्रीष्मकाले, घनराशिरुद्धः - घनानां मेघानाम्, राशिभिः समूहैः, रुद्धः समाच्छादितः। स्वभावरुचिमान् स्वभावतः निसर्गतः रुचिः अस्ति अस्मिन् इति स्वभावरुचिमान् सहजकान्तिमान् इत्यर्थः। सूर्यः रविः, इव यथा, अयं कर्णः भाति शोभते। यथा ग्रीष्मकाले सहजप्रकाशितः सूर्यः मेघाच्छन्नतया मलिनकान्तिः जायते तथा अयं कर्णः अपि युद्धकाले शोकेन मलिनकान्तिः सन् प्रभाहीनः प्रतीयते इत्यर्थः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥४॥

सरलार्थः - ततः भटः मञ्चं परिक्रम्य, दूरे किञ्चित् अवलोक्य कथयति - महाराजः कर्णः युद्धस्य परिधानं धृत्वा शल्यराजेन सह निजगृहात् बहिः आगम्य युद्धस्थानम् एव आगच्छति। यद्यपि स योद्धृषु प्रमुखः तथापि तस्य मनसि अदृष्टपूर्वः परितापः दृश्यते। एतद् अत्यन्तम् आश्चर्यकरम् इति। इत्युक्त्वा कर्णः वदति - अपसर्पामि दूरं गच्छामि।

शोकग्रस्तः कर्णः कीदृशः दृश्यते इति वर्णयति भटः - कर्णः अत्यन्तदीप्तिमान्, युद्धे वीरतायां च अग्रगण्यः, बुद्धिमान् अपि। परन्तु स इदानीं शोकेन आच्छादितः। यथा ग्रीष्मकाले सूर्यः मेघराशिभिः आच्छादितः न शोभते, तथैव स्वभावतः दीप्तिमान् शौर्यवान् अपि कर्णः युद्धसमये शोकेन आच्छादितः सन् न शोभते इत्यर्थः। इति उक्त्वा कर्णः मञ्चात् अपसरति।

व्याकरणविमर्शः -

- विलोक्य – वि-√लोकि+ क्त्वा (ल्यप्)- प्रत्यये। (लोकृ दर्शने)
- हृदयम् - चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः इत्यमरः।
- समरः - अस्त्रीयां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ इत्यमरः।
- अपसर्पामि - अप-√सृप् + लटि प्रथमपुरुषैकवचने। (सृप गतौ)
- भाति - √भा + लटि प्रथमपुरुषैकवचने। (भा दीप्तौ)
- निदाघः - ग्रीष्म उष्मकः। निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तपः इत्यमरः।

१६.६) मूलपाठम् अवगच्छाम

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कर्णः शल्यश्च।)

कर्णः -

मा तावन्मम शरमार्गलक्षभूता
सम्प्राप्ताः क्षितिपतयः सजीवशेषाः।
कर्तव्यं रणशिरसि प्रियं कुरूणां
द्रष्टव्यो यदि स भवेद्धनञ्जयो मे॥५॥

व्याख्या

श्लोकान्वयः - मम शरमार्गलक्षभूताः क्षितिपतयः तावत् मा सजीवशेषाः सम्प्राप्ताः। (अद्य) यदि सः धनञ्जयः मे द्रष्टव्यः भवेत् (तर्हि मया) रणशिरसि कुरूणाम् प्रियं कर्तव्यम् ॥५॥

व्याख्या - मम कर्णस्य, शरमार्गलक्षभूताः - शराणाम् बाणानां मार्गः गमनपथः शरमार्गः, तत्र लक्षभूताः लक्ष्यत्वेन संस्थिताः, क्षितिपतयः राजानः, तावत् मा न, सजीवशेषाः जीवेन सहिताः सजीवाः, तैः शेषाः, जीविताः इत्यर्थः, सम्प्राप्ताः उपस्थिताः। अद्य युद्धदिवसे यदि सः धनञ्जयः अर्जुनः, मे मम कर्णस्य, द्रष्टव्यः दर्शनयोग्यः भवेत्, (तर्हि) रणशिरसि युद्धभूमौ, कुरूणां दुर्योधनादीनां कुरुवंशीयानाम्, प्रियम् इष्टम्, कर्तव्यं सम्पादनीयम्। अद्य युद्धे अहम् अर्जुनम् विजित्य कौरवाणां प्रियं साधयामि इत्यर्थः। प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥५॥

सरलार्थः - ततः प्रविशति सारथिना शल्येन सह कर्णः। कर्णः स्वस्य वीरत्वं स्मृत्वा कथयति यत् मया सह ये राजानः युद्धं कृतवन्तः ते न जीविताः सन्ति, अर्थात् अहं युद्धे सर्वान् राज्ञः पराजितवान्, हतवान् च। यदि अद्य युद्धे अर्जुनः दृश्यते तर्हि अद्य अहम् अर्जुनं हनिष्यामि, तेन च दुर्योधनादीनां कुरुवंशीयानाम् इष्टं साधयिष्यामि इति।

व्याकरणविमर्शः -

- कर्तव्यम् - √कृ + तव्य-प्रत्यये। (डुकृञ् करणे)
- द्रष्टव्यः - √दृश् + तव्य-प्रत्यये। (दृशिर् प्रेक्षणे)

पाठगतप्रश्नाः-३

९. युद्धवार्तां कर्णाय कः निवेदयति।

१०. नागकेतुः कः।

११. भटः महाराजाय अङ्गेश्वराय किं निवेदयितुं समागतः?

१६.७) मूलपाठम् अवगच्छाम

शल्यराज! यत्रासावर्जुनस्तत्रैव चोद्यतां मम रथः।

शल्यः — बाढम्। (चोदयति)

कर्णः — अहो नु खलु।

अन्योन्यशस्त्रविनिपातनिकृत्तगात्र-
योधाश्ववारणरथेषु महाहवेषु।
क्रुद्धान्तकप्रतिमविक्रमिणो ममापि
वैधुर्यमापतति चेतसि युद्धकाले॥६॥

व्याख्या

श्लोकान्वयः - अन्योन्यशस्त्रविनिपातनिकृत्तगात्रयोधाश्ववारणरथेषु महाहवेषु युद्धकाले क्रुद्धान्तकप्रतिमविक्रमिणः मम अपि चेतसि वैधुर्यम् आपतति॥६॥

व्याख्या - अन्योन्येति - अन्योन्यशस्त्रविनिपातनिकृत्तगात्रयोधाश्ववारणरथेषु- अन्योन्यं परस्परम्, शस्त्राणाम् आयुधानाम्, विनिपातैः प्रहारैः, निकृत्तगात्राः कर्तितशरीराः, योधाः वीराः, अश्वाः वाजिनः, वारणाः हस्तिनः, रथाः स्यन्दनानि येषु तेषु, महाहवेषु महायुद्धेषु, युद्धकाले समरसमये, क्रुद्धान्तकप्रतिमविक्रमिणः - क्रुद्धः कुपितः च असौ अन्तकः यमः, तेन प्रतिमः तुल्यः विक्रमः पराक्रमः अस्ति यस्य तस्य मम कर्णस्य अपि चेतसि मनसि वैधुर्यं दैन्यम्, आपतति आगच्छति। वसन्ततिलकवृत्तम्॥६॥

सरलार्थः - ततः अर्जुनं हन्तुं कर्णः शल्यराजं प्रति कथयति यत् - यत्र अर्जुनः अस्ति तत्र मम रथं नयतु इति। शल्यराजः तथैव करोति। तदा कर्णः युद्धकाले समुपस्थिते शल्यं प्रति पूर्वं कदापि

अननुभूतां वैक्लव्यतां सूचयति। कर्णः कथयति - यः युद्धेषु शस्त्रप्रहारेण शत्रुपक्षीयाणां योद्धॄणां शरीराणि कर्तयति, अश्वान् रथान् हस्तिनः च नाशयति, यस्य च पराक्रमः साक्षात् क्रुधः यमः इव, तादृशस्य वीरस्य अपि कर्णस्य मनसि युद्धसमये सन्तापः भवति इति आश्चर्यकरम्।

व्याकरणविमर्शः -

- चोद्यताम् - √चुद + कर्मणि (य) + लोटि प्रथमपुरुषैकवचने। (चुद संचोदने)
- आपतति - आ-√पत् + लटि प्रथमपुरुषैकवचने। (पतॢ गतौ)
- चेतस् - चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः इत्यमरः।

१६.८) मूलपाठम् अवगच्छाम

भोः कष्टम्।

पूर्वं कुन्त्यां समुत्पन्नो राधेय इति विश्रुतः।
युधिष्ठिरादयस्ते मे यवीयांसस्तु पाण्डवाः॥७॥
अयं स कालः क्रमलब्धशोभनो
गुणप्रकर्षो दिवसोऽयमागतः।
निरर्थमस्त्रं च मया हि शिक्षितं
पुनश्च मातुर्वचनेन वारितः॥८॥

भोः शल्यराज ! श्रूयतां ममास्त्रस्य वृत्तान्तः।

व्याख्या

श्लोकान्वयः - पूर्वं कुन्त्यां समुत्पन्नः राधेयः इति विश्रुतः, युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः मे यवीयांसः॥७॥

व्याख्या - पूर्वं प्रथमम्, कुन्त्याम् कुन्तिनामधेयायां नार्याम्, समुत्पन्नः जातः, राधेयः राधायाः अपत्यं पुमान् इति राधेयः इति नाम्ना विश्रुतः लोके प्रसिद्धः। युधिष्ठिरादयः युधिष्ठिरः आदिः येषां ते युधिष्ठिरादयः युधिष्ठिरप्रमुखाः पञ्च, पाण्डवाः पाण्डुपुत्राः मे मम कर्णस्य यवीयांसः कनिष्ठाः भ्रातरः सन्ति। एवं जानन् अपि तेषां हननं किं युक्तं भवेदिति दैन्यकारणं व्यज्यते। अनुष्टुप् छन्दः॥७॥

श्लोकान्वयः - गुणप्रकर्षः क्रमलब्धशोभनः सः कालः अयम् दिवसः आगतः, हि मया शिक्षितम् अस्त्रं निरर्थं च। पुनः च मातुः वचनेन वारितः॥८॥

व्याख्या - अयमिति- गुणप्रकर्षः गुणेन अस्त्रादिनैपुण्यप्रदर्शनद्वारा प्रकर्षः अत्युत्कृष्टः, क्रमलब्धशोभनः क्रमेण दिनक्रमेण लब्धः प्राप्तः शोभनः सुन्दरः स कालः अर्जुनेन सह युद्धार्थम्। अयं प्रवर्तमानः, दिवसः वासरः, आगतः सम्प्राप्तः, हि किन्तु मया कर्णेन शिक्षितम् अभ्यस्तम् अस्त्रं बाणविद्या निरर्थं विफलम्। पुनः च मातुः कुन्त्याः वचनेन वचसा आदेशेन वारितः पाण्डववधनिषिद्धः। वंशस्थवृत्तम्॥८॥

सरलार्थः - इदानीं कर्णः स्वस्य विरहकारणं निरूपयन् आह - यत् अहं हि कुन्त्याः ज्येष्ठः पुत्रः, युधिष्ठिरादयः पञ्च पाण्डवाः मम अनुजाः। मातुः आदेशेन मया पाण्डववधः निषिद्धः। तथापि अहं पाण्डवान् हन्तुम् उद्युक्तः। किञ्च, मया बहुदिनेभ्यः प्रतीक्षमाणः स कालः इदानीं समागतः यदा एतत् प्रमाणितं भविष्यति यत् मया अस्त्रविद्या निरर्थं शिक्षिता इति। एवं निगद्य कर्णः स्वस्य अस्त्रवृत्तान्तं शल्याय श्रावयति।

व्याकरणविमर्शः -

- विश्रुतः - वि-√श्रु + क्तप्रत्यये। (श्रु श्रवणे)
- शिक्षितम् - √शिक्ष् + क्तप्रत्यये। (शिक्ष विद्योपादाने)
- कालः - कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः। कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः।। इत्यमरः।

पाठगतप्रश्नाः-४

१२. राधेयः कः।

१३. अस्त्रवृत्तान्तं कर्णः कस्मै श्रावयति।

पाठसारः

- नान्दी सूत्रधारः प्रस्तावना नेपथ्यम् इत्यादीनां नाटके बाहुल्येन प्रयुक्तानां शब्दानां परिचयः प्रारम्भे प्रदत्तः अस्ति।
- कर्णभारम् इति नाटकस्य कानिचन वैशिष्ट्यानि आलोचितानि। ततः परं नाटकस्य मूलं पाठम् उद्धृत्य व्याख्यानं कृतम्। तत्रत्यः कथायाः सारः अधस्तात् उपन्यस्तः।
- नान्दीपाठात् अनन्तरं सूत्रधारः रङ्गमञ्चम् आगत्य नरसिंहरूपधारिणः विष्णोः वर्णनेन मङ्गलं कामयते। तथाहि तेन उच्यते- यस्य विष्णोः नृसिंहरूपं दृष्ट्वा नराः राक्षसाः देवाः पातालाधिवासिनः च आश्चर्यचकिताः जाताः, यः च स्वस्य वज्रसमानैः कठिनैः नखैः दैत्यराजस्य हिरण्यकशिपोः हृदयं विदीर्णं चकार, दानवसैन्यानां विनाशकः स विष्णुः युष्माकं मङ्गलं विदधातु इति। तस्मिन् एव समये नेपथ्ये शब्दः श्रूयते - अङ्गदेशाधिपतिं महाराजं कर्णं निवेदय इति। नेपथ्यशब्दं श्रुत्वा सूत्रधारः कथयति- अवगतं यत् दुर्योधनस्य आज्ञया परिचारकः तुमुलं युद्धं भविष्यतीति कर्णाय सूचनां प्रददाति। सूत्रधारः प्रस्थानं करोति। ततः भटः आगत्य अङ्गदेशाधिपतये कर्णाय निवेदयितुम् इच्छति यत् युद्धकालः समुपस्थितः;

अर्जुनस्य ध्वजस्य पुरस्तात् हस्ति-तुरग-रथस्थाः सिंहसदृशाः राजानः सिंहनादं कृतवन्तः। शत्रुपक्षीयाणां दुःसहं सिंहनादम् आकर्ण्य दुर्योधनः युद्धाय प्रस्थितः। तस्मिन् एव समये भटेन युद्धवेषधारी कर्णः सारथिना शल्यराजेन सह निजगृहात् प्रस्थानं कुर्वाणः दृष्टः। परन्तु कर्णस्य मनः सन्तप्तं दृष्टम्। एवम् अवलोक्य भटः वदति यत् - यथा ग्रीष्मकाले मेघमण्डलैः परिव्याप्तः सूर्यः मलिनकान्तिः जायते तथैव समरे शौर्ये च अग्रगण्यः बुद्धिमान् कर्णः युद्धकाले शोकमालिन्येन परिव्याप्तः सन् न शोभते इति। ततः भटः प्रस्थानं करोति।

- ततः कर्णः स्वस्य सारथिना शल्यराजेन सह प्रविशति। कर्णः वदति - एवं कदापि नाभवत् यत् मम शरस्य लक्ष्यभूताः राजानः कदापि जीविताः अभवन् इति, अद्य यदि रणे अर्जुनः दृश्यते तर्हि अर्जुनं निहत्य कौरवाणाम् अभीष्टं पूरयिष्यामि। भो शल्यराज, मदीयं रथम् अर्जुनस्य समीपे नयतु इति। ततः कर्णः मनसा चिन्तयति यत् यस्य अतुलशक्तेः तुलना क्रुद्धेन यमराजेन सह भवति, यः च रणाङ्गणे शस्त्रप्रहारेण योद्धॄन् अश्वान् रथान् हस्तिनः च विदीर्णान् करोति, तस्य मे कर्णस्य चेतसि युद्धसमये किमर्थं एतादृशः क्लीबताभावः समुदेति इति। पुनश्च स मनसा कथयति - पूर्वम् अहं कुन्त्यां समुत्पन्नः राधेय इति नाम्ना प्रसिद्धः, युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः मे कनिष्ठाः भ्रातरः। पुनश्च सः कालः इदानीं समागतः यस्य अपेक्षा मम आसीत्, परन्तु अस्त्रविद्या या मया शिक्षिता सा निरर्था, पुनश्च कुन्त्या आदेशेन पाण्डववधः निषिद्धः। इति उक्त्वा शल्यराजम् उद्दिश्य तस्य अस्त्रवृत्तान्तं श्रावयति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. नान्द्याः लक्षणं विशदयत।

२. प्रस्तावना सलक्षणं प्रतिपाद्या।

३. भासस्य पञ्च नाटकानां नामानि लिखत?

४. सूत्रधारः कः। सलक्षणं प्रतिपाद्यताम्।

५. कः किमर्थं च नागकेतुः इत्युच्यते?

६. शोकसन्तः कर्णः कविना केन सह उपमितः?

७. कर्णस्य हृदयपरितापस्य कारणं किम्?

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. नाटकरचनायाः कृते प्रसिद्धः।

२. महाभारतम्।

३. कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते।

४. शल्यः।

५. पञ्च।

उत्तराणि-२

६. भगवते नृसिंहाय नमस्करोति।

७. आर्याः कुलशीलादिगुणयुक्ताः सभ्याः।

८. संग्रामे तुमुले जाते कर्णाय निवेदयति यत् भयंकरः संग्रामः प्रवर्तते इति।

उत्तराणि-३

९. भृत्यः।

१०. दुर्योधनः।

११. अर्जुनस्य रथसमीपे राजानः हर्षयुक्ताः सन्ति इति दुर्योधनः अर्जुनम् उद्दिश्य प्रयाणं कृतवानिति।

उत्तराणि-४

१२. कर्णः।

१३. शल्याय।

॥ इति षोडशः पाठः ॥